

Fönnhézjáz. Simon Györgyi Herjó, herjóka, herjókázik c. cikkében (Pais-Emlékkönyv 198) azt írja, hogy „a *herjókázik* alakilag, de jelentésánál is olyan származéka a *herjó*-nak, mint a *fönnhézjáz* a *héja*-nak. Mindkettő a 'magasan röpköd' jelentésből indult ki, s fejlődött tovább, de más-más úton. — A *herjókázik* Bethlen Önéletírásában is előfordul: »Mert mindnyájan úgy hitték, hogy a császár nekem adta és csak *herjokázom* Vélek s osztán eléadom a donátiót róla« (II, 131). Szerintem a *herjókázik* itt 'becsap, ravaszkodik, hamiskodik' jelentésben szerepel, s nem 'ineptior (bolondozik)', ahogy a NySz. megadja. Hogy az általam felvett jelentés lehetséges, ahhoz ismét a madártant hívom bizonyítékkal. Egyes sólyomfajok hihetetlen furfanggal tudják áldozataikat becsapni vagy a madártojásokat elszedni s ez főleg a herjókára vonatkozik". A *herjókázik* igére a NySz. mindössze két adatot közöl. Az egyik jelentése (megkérdőjelezve) 'volito', a másiké 'ineptior; Possen treiben'. Az utóbbi adat azonos Simon Györgyiével, csak ő a szövegből más jelentést következtet ki. Ez a két adat tehát nem alkalmas arra, hogy a szó valódi jelentését megállapíthassuk.

Egész más lapra tartozik a *fönnhézjáz* ige, amellyel Simon Györgyi támogatni akarja a *herjókázik* 'magasan röpköd' jelentését. A *fennhézjáz* származásáról már több nyelvészünk is írt. Így Szarvas Gábor (Bpesti Szemle 72 : 492) szintén a *héja* madárnévből származtatta. Bartha József is „a *héjja* (keselyű) erdélyi tájszóból" származtatja, s Jósikának „Rejtett seb" című regényéből idézi ezt a jelentését: 'mint a keselyű v. keselőként fen a légben örvényelni'. Jósika magát a *héjazni* alakot is használja három regényében 'kreisen' jelentéssel (Nyr. 27 : 116). Már Arany János a Nyr. 8 : 272 alatt Pázmány műveiből idézett szóláshoz: *Fellyeb akar héazni hogy sem illenék* (Kalauz 366) a Nyr.-höz fűzött széljegyzeteiben ezt a megjegyzést fűzte: „ebből is látszik, hogy *fenhéjaz*, nem *héjjáz*" (MNY. XIII, 159). A NySz. *heaz* (olv. *héaz*) alakot közöl Pázmány Prédikációiból, *hijazni* változatot G. C. J. Rendes élet példája c. 1694-ben megjelent műből, *hajaz*-t Pószakiból és Miskolcziból. Molnár A. azt írja: *Fennyen heazó beszéd. Fellyeb heaznac.* Landovics: *Másokon fűllyűl akarnak héjazni* (1689). Felvinczi: *Hejaz* majd a felett, ki mindent teremtett (1699). *Felylyebb ne héjazzon* (Faludi). Pázmány: *Igen fen kezdés heazni*, szédül az agyad. *Fen' ne heazzanak, ne kevélykedgyenek. Igen fen ne hejaz.* Medgyesi: *Fenn hejazva markát kőpi* (1640). Pószakí: *Fennvaló hejazás.* Tolnai: *Fen hejazó szállás* (1632). Otrókoci Fóris F.: *Fen hajazó gondolatok* (1683). *Fenn hajazó vad tekintet* (Haller). A NySz. közül ugyan *héáz*, *héjáz*, *héjjáz*, *heiaz* alakokat is, de ezek az akkori nyomdaviszonyokra jellemzők. Viszont a *hijaz*, *hajaz* alakok kétségtelenné teszik, hogy alapszavuk a *héz*, *hé*, *hi*, *haj* 'háztető' szó, mint Szily Kálmán már az Adalékokban és MNY. 14 : 278 megállapította, s ez az idézett mondatokból is nyilvánvaló, hogy a *fennhézjáz* „azt fejezi ki, hogy az arrogáns ember a házát, hogy a többiek közül jól kitűnjék, a szokottnál fönnre *héjaztatja* vagy *hajaztatja*", s a *fönnhézjáz* alak csak a XVIII. században kezdte kiszorítani a *fönnhézjáz*-t, s a XIX-ikben teljesen ki is szorította.

Ehhez még azt teszem hozzá, hogy a *hajaz* szó Szegeden azt jelenti 'fölülmul'. Pl. Pista még a Bolond Istókot is *hajazza* bolondságban. Heves megyében *felhajaz*, Háromszék megyében *fenhiaz* 'fönnhézjáz', Kecskeméten *behajaz* 'betetőz' (Beke: Nyr. 76 : 56).

Beke Ödön

Karácsony szavunk őstörténetéhez. 1. A *karácsony*, mint annyi más, a kereszténység fogalomkörébe tartozó szavunk (*apáca, kereszt, keresztény, malaszt, pap, pokol, zarándok, zsolozsma, szerda, csütörtök, péntek, szombat; parázna, szent; bérnál, keresztel* stb.) szláv eredetű (I. Kniezsa MNYsZlJsz. I : 254). A szó megfelelője azonban a magyarral egyező jelentésben ('Jézus születésének az ünnepe') csupán két szláv nyelvből (illetve

azoknak is csak nyelvjárásaiból) mutatható ki: keleti szlovák *kračin*, hucul és máramarosi ukrán *кpacун, кpecун* (E. Kałuźniacki Jagié Archiv 11 : 624—628)¹. Kniezsa szerint (i. m.) a szó ebben a jelentésben a honfoglalás előtti, később a magyarságba beolvadt szlávsnál is el lehetett terjedve, és nyelvünkbe is feltehetően őtőlük került át. Ma valamennyi szláv irodalmi nyelvben (így a szlovákban és az ukránban is) másként nevezik ezt az ünnepet (blg. *Рождество Христово*², nyj. *Кόляда, Божич, Божик*; szbhv. *Božić*; szlovén *Božič*; cs. *vánoce*; szlovák *Vianoce*; le. *Bože Narodzenie*; ukr. *piзδó*; fehéror. *кóляды*; or. *poждество*), és ha ismeretes is ezekben a nyelvekben *karácsony* szavunk megfelelője, annak jelentése nem egyezik meg a miénkkel: óor. *короцонь* (1143.) 'téli napforduló'; or. nyj. *короцун, карачун* 'téli napforduló'; Szpiridon napja (a Julianus naptár szerint dec. 12.); pusztulás, halál' (pl. *прииел ему короцун* 'ütött a végórája'); fehéror. *короцун* 'ifjúkori hirtelen halál'; göröcsök; az életet megrövidítő gonosz szellem'; ukr. nyj. *керечун, кpecун, геречун, гpecун* 'a Julianus naptár szerint dec. 24-én süttött kenyér'; blg. nyj. *кpacун* 'karácsony körüli nap; jún. 8., Tódor napja (a Gergely naptár szerint jún. 21.); a nyári (vagy téli) napforduló ünnepe; lábfejás'; szbhv. szn. *Kračin*, hn. *Kračunište*.

2. E szláv szavak eredete körül sokáig folyt vita (a fontosabb irodalmat idézi Berneker Slav. etym. Wb. 1 : 603—4, Vasmer Russ. etym. Wb. 1 : 633, Kniezsa i. m. 255). Magyar részről különösen Asbóth (Jagié Archiv 9 : 694—9), Mariánovics (Nyr. 37 : 43), Melich (Nyr. 37 : 177) és Kniezsa (AECO 1 : 160—4) szóltak hozzá a kérdéshez.

A kutatók kisebb csoportja szerint (így pl. H. Schuchardt: Jagié Archiv 9 : 526—7) a szláv szavak a román *crăciun* 'karácsony' szóból származnak; a román szót ezek a kutatók a latin *calatiōnem* 'a hívek összehívása a pap által minden hónap elsején az ünnepek tudtul adása végett', *creātiōnem* 'teremtés, szülés' vagy *Christi jejūnium* 'Krisztus tiszteletére rendelt böjt' fejleményének tartják.

A kutatók nagyobbik csoportja azonban (főleg az óorosz, 1143-ból való novgorodi adat alapján) tagadja a szláv szavak román eredeztetését, sőt a szóban forgó román szót magát is a szlávból származónak tekinti. Ezek a kutatók vagy a **korčiti* 'lép' (vö. blg. *kráča*, szbhv. *kračati, krakati*, cs. *kráčeti*, le. *kraczyé*) *-uně* suffixumos származónakán fogják fel a szót, melynek eredeti jelentése eszerint 'lépő, át lépő, fordulónap' (ezt a nézetet képviselik Melich, Kniezsa, Vasmer és mások), vagy pedig a **kortakъ* 'rövid' (vö. blg. *кратък*, szbhv. *kratak*, le. *krótki*, or. *корткуи*) melléknév középfokából magyarázzák ugyancsak *-uně* képző hozzáadásával. Ismét mások szerint a latin *adventus* 'eljövetel' tükörszavával van dolgunk (szóképzés szempontjából ez a magyarázat azonos a **korčiti* 'lép' alapszóból való eredeztetéssel).

A **kortakъ* 'rövid' középfokából való származtatás hangtanilag tarthatatlan, mint-hogy a *karácsony* esetében minden szláv nyelvben *č*-t találunk a feltételezett középfokú alak *-tj-* hangkapcsolata helyén, holott a *-tj-*-nek az egyes szláv nyelvekben eltérő megfelelői vannak (vö. **světja* 'gyertya': blg. *свечу*, szbhv. *sveča*, szlovén *svéča*, cs. *svíce*, szlovák *svieca*, le. *świeca*, ukr. *свіча*, or. *свечá*).

Valamennyi magyarázat közül a **korčiti* 'lép' alapszóból való származtatás a legvalószínűbb. Bizonyos nehézség azonban itt is mutatkozik (l. Berneker i. m.). A szláv szóképzésben ugyanis az *-uně* képző előtt általában nem találkozunk a képzőt megelőző *-k-*, *-g-*, *-ch-* palatalizációjával (vö. or. *крукун, бегун, брехун*, le. *opiekun*, cs. *tahoun*, szbhv. *tekun*, blg. *nuckun* stb.). Ez a nehézség azonban, mint látni

¹ A szepesi lengyel nyelvjárás *kraczin* 'karácsony' szava hangtani ismérv alapján biztosan idegen eredetű; feltehetően a keleti szlovákból való. A románon keresztül a magyarból származtatja J. Reychman (Język Polski 31 : 206).

² Vö. újbör. *Χριστούγεννα* 'karácsony'.

fogjuk, nem áthidalhatatlan. Jelentéstani, néprajzi stb. természetű megfontolások viszont határozottan ezt a magyarzatot támogatják. Vizsgáljuk meg közelebbről a kérdés jelentéstani és néprajzi vonatkozásait.

3. A szláv *корочын* stb. szavak jelentésének az összevetése teljesen valószínűvé teszi, hogy e szavak eredeti jelentése 'lépő, átlépő' → 'fordulónap, napforduló' volt. Ebből az alapjelentésből fejlődhetett ki aztán valamennyi többi jelentés. Az orosz *корочын* 'pusztulás, halál' jelentése például bizonyára az olyan képes szóhasználatból alakult ki, mint a *пришел ему корочын* 'eljött neki a napforduló (azaz az év vége, sőt egyáltalán a végóra)' → 'ütött a végórája'. Hasonló módon alakulhatott ki a fehér-orosz szó 'gonosz szellem' jelentése is. A blg. *квачын* 'lábfej' jelentését érthetővé teszi, hogy a *квача* 'lépkedek' szóval rokon *крак* a bolgárban 'láb'-at jelent (vö. szbhv. *krak* 'hosszú láb; comb', cs., le. *krok* 'lépés', or. *óкорок* 'sonka' stb.). A jelentésfejlődésre természetesen több esetben hatással lehetett a **kortakz* 'rövid' szó tövével való összecsengés is.

4. Az újabb néprajzi kutatások eredményeképpen olyan tények kerültek napvilágra, melyek mind a **korčiti*-ből való származtatás helyességét igazolják.

A bolgár néprajz számos népszokást, babonát ismer a nyári napforduló (*квачын*) ünneplésével kapcsolatban. E napon például ügyelni kell arra, hogy napfölkelte előtt mindenki talpon legyen, mert akit a nap az ágyban talál, lábfejét kap. A jószág is lesántul, ha nem hajtják ki napkelte előtt (l. Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. I. А-К. София, 1951. 1087). A népszokások, mint ismeretes, általában igen régi időkre mennek vissza. Nem tekinthetjük ezért véletlennek azt sem, hogy a nyári *квачын* ünneplése a bolgár néprajzban éppen a lábfejéssel kapcsolatos babonákkal fonódott össze. Ebben inkább utalást kell látnunk a *квачын* 'napforduló' és a *крак* 'láb' etimológiai összetartozására.

K. Moszyńskinek a szláv néprajzát összefoglaló nagy munkája (Kultura ludowa Słowian. Cześć II. Zeszyt 1. Kraków, 1934. 162–4) behatóan foglalkozik a szlávok népi időmeghatározásával is. Többek között leírja, hogy a lengyel parasztság egy része még ma is tűrhető pontossággal határozza meg a napokat naptár nélkül, mert megfigyeli azokat a változásokat, amelyek a lakóház megvilágításában a nap különböző járása mellett végbemennek. Régebben természetesen ezek a népi időmeghatározási eljárások sokkal általánosabban el lehettek terjedve. Valószínűleg ezekkel az eljárásokkal (ha nem az árnyék útján való időmeghatározással) kapcsolatban keletkezett az a nagyszámú népi szólásmondás, amely a téli napforduló időszakában szinte az egész szláv lakta területen használatos a nappalok fokozatos hosszabbodásának a kifejezésére. Különös figyelmet érdemel az, hogy ezekben a szólásmondásokban a nappalok hosszabbodásának, illetve az éjszakák rövidülésének a mértéke rendszerint a *tyúklépés*, *tyúkláb*, *kakasugrás* stb. Így pl. orosz szólásmondásokban: *Варвары ночи на куриный шаг урвали* 'a Borbálák egy tyúklépésnyivel megrövidítették az éjszakát'; *на Васильев вечер дня прибавит на куриный шаг* 'Szilveszter estéjén egy tyúklépésnyivel megnyúlik a nappal'. Egy cseh szólásmondás szerint újévkor a nappal ugyancsak egy tyúklépésnyivel (o *šepiči krok*) lesz hosszabb. A horvátok szerint a nappal karácsonykor a legrövidebb, de újévre már egy kakaslépésnyivel meghosszabbodik. A montenegróiak szerint a nappal dec. 19-én a legrövidebb, de újévre már annyival hosszabbodik meg, amennyire a kakas a ház küszöbéről el tud ugrani.

Talán nem hat erőltetetten, ha az imént ismertetett szólásmondásokban újabb érvet igyekszünk felfedezni a *корочын* stb. etimológiai összefüggésére a **korčiti* szó tövével. A **korčiti* alapszavának, a **kork*-nak a megfelelői a különböző szláv nyelvekben

'láb' és 'lépés' jelentésben használatosak (blg. *крак* 'láb', szbhv., szlovén *krak* 'hosszú láb', szbhv. *korak, krok* 'lépés', cs., le. *krok* 'lépés' stb.), és éppen ezek a szavak azok, amelyek a nappalok hosszabbodásának a mértékeképpen e szólásmondásokban oly gyakran ismétlődnek. (Az oroszban ma e szónak csak a származékai vannak meg: *óкорок* 'sonka', *на карáчках* 'négykézláb', *каракáщца* 'tintahal' stb.) A **korčunъ* eredeti 'lépő, átlépő' jelentése tehát szépen összhangba hozható a téli napforduló időszakának a szólásmondásain végzett vizsgálódásainkkal.

5. A téli napforduló megünneplése a legkülönfélébb ősi népeknél megtalálható, hiszen a tél fordulása mintegy azt jelképezi, hogy a természet felszabadult, győzött a világosság a sötétség felett, az élet a halál felett. A *sol invictus, vita invicta* (legyőzhetetlen nap, legyőzhetetlen élet) tiszteletében gyökerezett a perzsa Mithras kultusza is, melyet a római katonák nyugaton is elterjesztettek. Rómában Mithrast a napistennel azonosították, és ünnepét dec. 25-én tartották.

Az őskeresztényeknél Jézus világrajötteének az ünnepe jan. 6-án volt (Epiphania), bár a vallástörténészek egy része kételkedik abban, hogy ez az ünnep a mai értelemben vett karácsony elődjének volna tekinthető. Ebben az időben ugyanis még olyan legendák is jártak, hogy Jézus nem anyától született, hanem felnőtt emberként jött a világra. A IV. század közepe táján azonban az egyház Jézus születésének az ünnepét dec. 25-re, a téli napforduló időszakára helyezte át. Ez az ünnepáthelyezés a népszerű pogány Mithras e napon tartott ünneplésének a háttérbe szorítása érdekében történt. Könnyen érthető tehát, miért van az egyes népeknél a karácsonyi ünnepkör szokásaiban oly sok kereszténység előtti, pogánykori elem (vö. Wörterbuch der Religionen. Stuttgart, [1952] 513—4; D. Zelenin: Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin—Leipzig, 1927. 375). A kultikus elemekben stb. oly gazdag téli napforduló idejére áthelyezett karácsony új tartalmat adott sok régi szokásnak, és biztosította azok fennmaradását.

Ez a szlávsnál sem lehetett másként. A napforduló időszaka (melynek szláv neve az orosz és bolgár nyelv tanúsága szerint **korčunъ*) a szlávoknál is bizonyára számos szokással volt kapcsolatos. A kereszténységgel való megismerkedés után a nép sokhelyt Jézus születésének az ünnepét is a régi *корочын* stb. szóval nevezhette, bár az egyház mindenütt gondoskodott új elnevezésről is (or. *рождество*, le. *Boże Narodzenie*, cs. *vánoce*, szbhv. *Božić* stb.). Egy bizonyos átmeneti időszakban párhuzamos lehetett a kétfajta elnevezés használata: mint hivatalos egyházi műszó a *рождество* stb., mint hagyományos, régi elnevezés pedig a *корочын* stb. járhatta. (Mutatis mutandis, hasonlíthatjuk ezt a helyzetet ahhoz, ami nálunk 1949 óta az aug. 20-a kétféle elnevezésében — Alkotmány ünnepe, Szent István napja — megnyilvánul.) Az egyház befolyásának a fokozatos megerősödése aztán magával hozta az ünnepet jelölő *корочын* stb. kiszorulását; e szó megfelelőivel, mint láttuk, ma már csupán szlovák és ukrán nyelvjárásokban jelölik a karácsonyt. Az azonban, hogy e szóhasználat valamikor sokkal szélesebb körű lehetett, a magyar és a román nyelv példájával bizonyítható. A szláv eredetű magyar *karácsony* és román *crăciun* ugyanis pontosan ebben a keresztény jelentésben honosodott meg e nyelvekben. Azt pedig aligha feltételezhetjük, hogy éppen a keleti szlovák nyelvjárás vagy a huçul, ill. máramarosi ukrán (ahol e szavak ma is 'Jézus születésének ünnepe' jelentésben használatosak) lett volna az átadó mindkét esetben.

6. Mint fentebb már jeleztük, a **korčunъ* itt ismertetett szófejtésének látszólag bizonyos szóképzéstanai nehézsége van. Az *-unъ* képző előtt ugyanis meglehetősen szokatlan a tövégi *k* || *č* palatalizáció, ezért a **korčunъ* helyett is inkább **korkunъ* lenne várható (l. Berneker: i. m.). Kniezsa (AECO 1 : 163) szerint azonban a képzés alapszava az egy-

szeri cselekvést kifejező **korčiti* (nem pedig a gyakorító **korkati*) ige volt, ennek ragozásában pedig sehol nem is található *k*-s alak. — Véleményünk szerint analógiás kiegyenlítődesre is gondolhatunk a **kork* — **korčiti* — **korkati* szócsalád *-k*- és *-č*- tövögű tagjai között. Ilyen analógiás kiegyenlítődesét találhatunk az újkeletű bolgár *Крачѹн* 'Nyakigláb' szóban (leggyakrabban a *Крачѹн и Мѹлчо* 'Zoro és Huru' szókapcsolatban fordul elő; alapszava a *крак* 'láb'), az orosz *крачѹн* 'Circaëtus gallicus' szóban (vö. ukrán *крачѹн* 'holló'; alapszavuk a *крѹкати* 'kárognak', l. Berneker: i. m. 1 : 603, Vasmer: i. m. 1 : 654), az orosz *драчѹн* — *дракѹн* 'verekedő', *ворчѹн* — *воркѹн* 'morgó, dörmögő', *врачѹн* — *вракѹн* 'hazudozó' alakváltozatokban, a cseh *bručoun* 'morgó' szóban (alapszava a *bručeti*; vö. *broukati*), esetleg a nem egészen világos etimológiájú szerb-horvát *kračun* — *krakun* 'retesz' alakváltozatokban (alapszavuk talán a *krakati* 'kárognak'; jelentésanilag a HASZ V : 449 a latin *corvus* 'holló; ostromhorog; horgas sebészkesz' szóval veti össze) stb. Minthogy a *корочѹн* stb. esetében egyetlen szláv nyelv sem mutat fel *-k-* tövögű alakváltozatot, fel kell tételeznünk, hogy a *k* és *č* tövögű alakok közötti analógiás kiegyenlítődes ebben az esetben már az ősszláv együttélés korában végbement, és a kezdetben esetleg meglevő alakváltozatok harca a *č*-s alak győzelmével végződött. Az ugyanis nehezen képzelhető el, hogy az egyes szláv nyelvekben egymástól függetlenül ment végbe a hasonló végeredményre vezető analógiás kiegyenlítődes. A fontos jelentésű ('napforduló') szó nyilvánvalóan gyakori használata az írásos kor előtti időkben magyarázatunkat támogatja.

7. Vizsgálódásainkkal a szláv eredetű *karácsony* szavunk őstörténetére próbáltunk fényt deríteni a nyelvtudomány, néprajz stb. újabb kutatási eredményeinek a felhasználásával. Érdekes és színes e szó története, régmúlt idők szokásai, küzdelmei tükröződnek benne. Kitűnik belőle az is, mennyire nélkülözhetetlen a nyelvész számára a szomszédos tudományágak segítségével a nyelvi jelenségek olykor rendkívül bonyolult szövevényének a kibogozásában.

Kiss Lajos

Rákerül az ebek harmincadjára. E szólást, melynek legrégebb ismert előfordulása Decsinél : „Reia kerülsz még az ebek harmintzadgyára”, Csefkó magyarázta utoljára (SzállSzóll 82). Szerinte az kerül az ebek harmincadjára, akit az ebek megtépnek, akin az ebek veszik meg a vámot. Azonban a mondásnak nincs olyan változata, hogy 'az ebek megvették rajta a harmincadot', és sokkal valószínűbb, hogy az ebek harmincadja a *d e r e s*, melyen az ebek *e n*, azaz a tolvajokon, kisebb bűnösökön veszik meg az ebeknek kijáró vámot, vagyis megpálcázzák őket. Csak így lehet érteni ugyanis a Szirmainál található változatot: „Jam ego te docebo : Meg tanítlak kesztyűbe fűtyülni. Reá h ú z l a k az ebek harmincadgyára” (140). Vö. : „R e á h u z a t t a bezzeg a deresre” (Wagner 1750., közölve Nyr. 22: 506). A *reákerül* ige is emellett bizonyít: reákerülsz még a deresre. Botbüntetésnek értelmezi Decsi is, aki a „meghidd, hogy másszor is volt ám ő az ebek harmincadján” változat latin ekvivalenséül ezt a szólást csatolja: „anus subsaltans multum exercitat pulveris” (Adag. 148. NySz.), azaz: elverték a fenékén a port. A harmincad tréfás használatában közrejátszott a gyakori 30 botra büntetés, ami egy pálcának, vagyis egy ictusnak felelt meg (l. Nyr. 73 : 136 és Népr. Ért. 34 : 37). A harminc, háromszáz, mint a bűvös hármas szám (vö. három pálcá) többszöröse nyert alkalmazást a büntetésekben, s akárcsak a harmincad is, bizonyos ősi eredetű. A háromszázra vonatkozólag vö. még: „meg-futod a háromszáz Katonák hosszát” = 'vesszőfutásra ítélnék' (1793. Magy. Játékszín 3 : 196).

Bernáth Béla